

БАРОКОВІ ІКОНОСТАСИ МИКІЛЬСЬКОГО СОБОРУ (ВЕЛИКОГО МИКОЛИ) У КИЄВІ

Світлана Оляніна, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Series Byzantina, 13, 2022

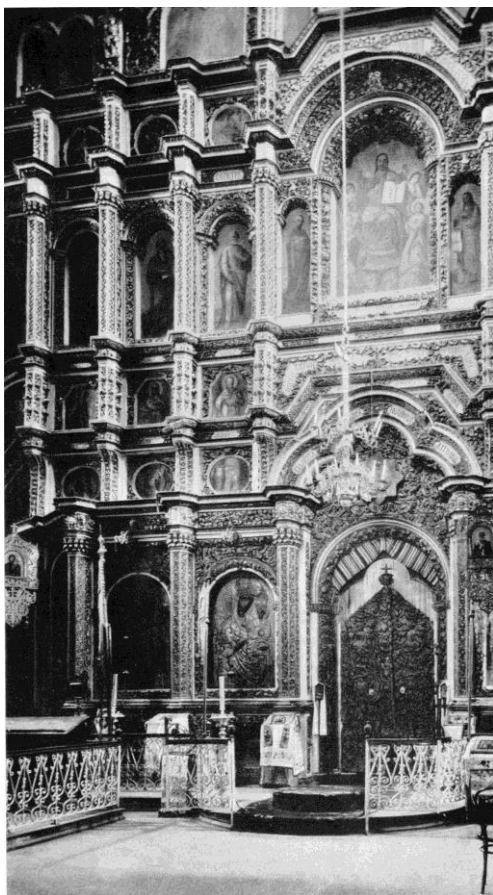
Багатоярусні барокові іконостаси, зведені за Гетьманщини в церквах і соборах України, – один з найяскравіших символів розквіту національної культури тієї доби. Тож не дивно, що нищення таких іконостасів почалося ще за часів імперії, у ХІХ ст., а за радянської влади справу доведено майже до цілковитого кінця. До наших днів дійшов єдиний тогочасний великий іконостас – у селі Великих Сорочинцях. Його поставив гетьман Данило Апостол у Спасо-Преображенській церкві, яку він збудував 1732 року. Ще один бароковий іконостас з 30-х рр. ХVІІІ ст. зберігся у невеличкій надбрамній Троїцькій церкві (поч. ХІІ ст.) Києво-Печерської лаври.

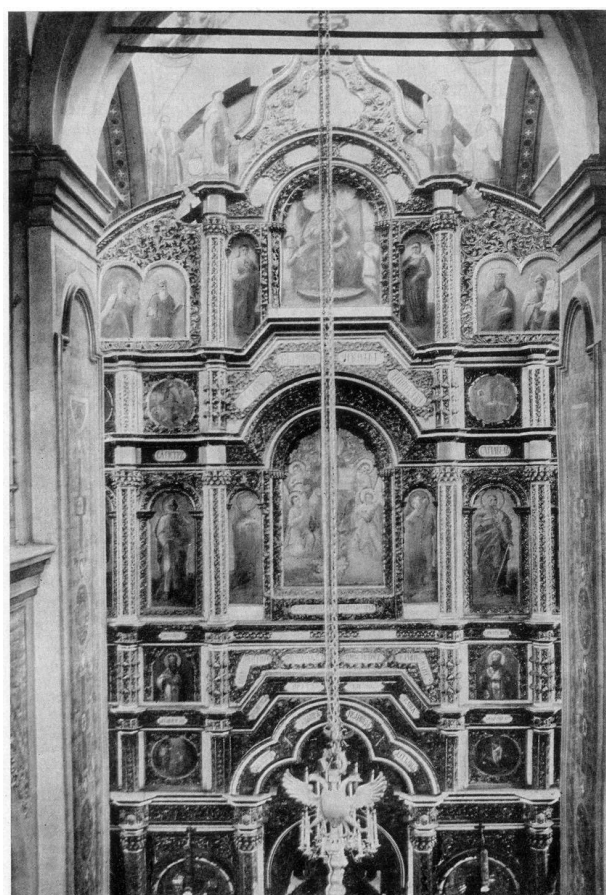
1. Микільський собор у Києві

Коли йдеться про київські барокові іконостаси, знищені в ХХ ст., то одним з найкращих з них був головний іконостас Микільського собору, або «Великого Миколи» (іл. 1), як його називали кияни.

Собор зведено коштом гетьмана Івана Мазепи протягом 1690–1693 років. Храм вражав монументальністю та величчю і належав до так званого «державного стилю». В інтер'єрі знаходився не менш вражаючий розмірами іконостас, який займав всю ширину храму, сягав підпружних арок, а композиція «Розп'яття», яка його увінчувала, піднімалася у барабан купола (іл. 2–3).

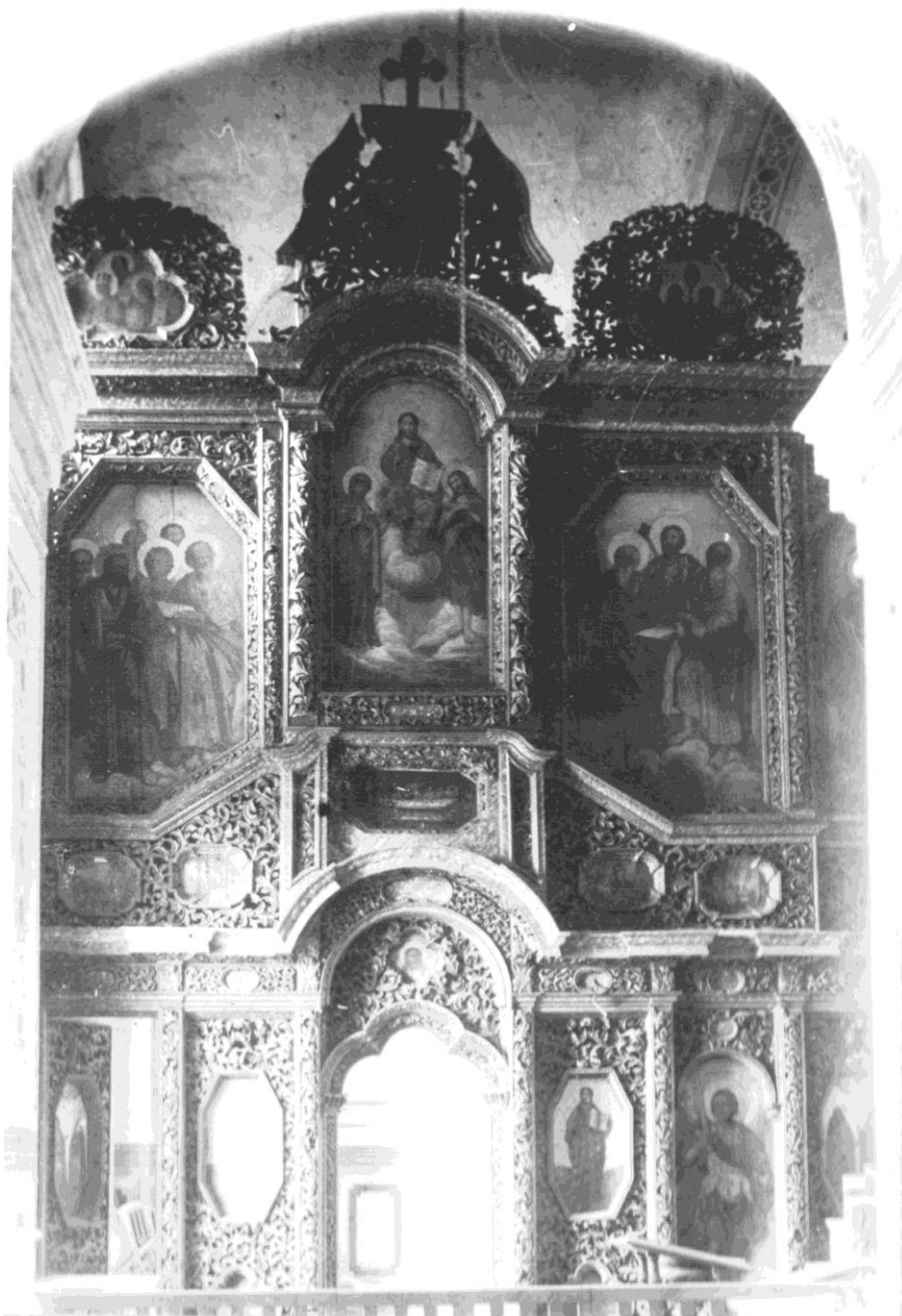

Іл. 2. Головний іконостас Микільського собору. Центр.

Іл.3 Головний іконостас Микільського собору. Верхня частина

Збереглися дві вказівки на розміри іконостаса: за одним джерелом висота його дорівнювала 22 арш. (близько 15, 5 м), ширина – 24 арш. (близько 17 м); за іншим – висота до основи горішніх постатей (не уточнено яких саме – С.О.) – 22 арш., а ширина іконостаса – 31 ¼ арш. (близько 22 м). Іконостас простояв без серйозних ремонтів до 80-х років XIX ст., коли його заново позолотили і поновили живопис. Окрім центрального іконостаса, в Микільському соборі були споруджені два невеликі барокові іконостаси для бокових вітварів преподобних Антонія та Феодосія Печерських та святих Варлама і Йосафа, які містилися на північних і південних хорах (іл. 4–5).

Іл.4. Іконостас північного приділу на хорах Микільського собору

Монументальність і краса головного іконостаса почали приверти увагу дослідників та пам'яткоохоронців ще на початку ХХ ст. Тоді з'явилося кілька публікацій, в яких описувався іконостас, друкувалися його світлини. Київські науковці високо цінували художню та історичну цінність цієї барокової пам'ятки і докладали зусилля для запобігання її переробок та змін, які ініціювалися церковним керівництвом. Зокрема завдяки втручанням М. Петрова, Г. Павлуцького і М. Біляшівського, в 1905 році на ікони намісного ярусу були знову одягнуті срібні шати ХVІІІ ст., які демонтували 1903–1904 роках щоб продати на лом.

Іл.5. Іконостас південного приділу на хорах Микільського собору

Протягом 1920-х років собором опікувалася Всеукраїнська академія наук, яка утримувала і ремонтувала його після артилерійського обстрілу 1918 р. Утім, як відомо, навіть такий патронат не зміг захистити пам'ятку. Датою руйнації Микільського собору прийнято вважати 1934 р. Тоді ж, вірогідно, загинули і його іконостаси. Подробиці нищення собору дотепер невідомі, тож і зараз залишається не з'ясованим, як воно відбулося і чи були врятовані бодай фрагменти з його опорядження, зокрема ікони або різьбярські частини іконостасів.

Сьогодні велетенський Миколаївський іконостас, так само іконостаси бокових вівтарів, вважаються повністю втраченими. Збереглися лише близько трьох десятків їх світлин, частина з яких виконана після закриття собору, в процесі руйнації. Цей унікальний матеріал дає уявлення про архітектоніку, декоративне опорядження втрачених пам'яток та частково – про їх іконографічну програму. Перш ніж розглянемо їх у цій роботі, зупинимося на проблемі датуванні головного іконостаса.

В перші десятиліття ХХ ст. в літературі з'являються дві версії щодо часу його створення та легенда про замовника (або виконавця). В одній з перших науковій студії Микільського іконостаса, опублікованій В. Давидовом, його датовано 1660–1663 роками на підставі меморіального напису вміщеному на хартії в руці ангела (іл. 6), постать якого містилася над горішнім ярусом іконостаса у південному крилі. Це датування підтримали тогочасні дослідники М. Петров та Ф. Ернст. Однак паралельно з'являлися публікації, в яких автори, не заглиблюючись в деталі, пов'язували спорудження всіх іконостасів собору з часом будівництва храму. Після знищення пам'ятки, саме ця думка стала хрестоматійною.

Ще одним непорозумінням є згадки про Созонта Балику як виконавця або ктитора головного іконостаса. Підґрунтям для народження цієї вигадки був герб, який тримав ангел (іл. 7), встановлений на північному крилі іконостаса (парний до ангела з хартією). Описуючи герб, В. Давидов не зміг встановити власника. Пізніше М. Петров, у кількох словах характеризуючи багатоярусну іконографічну програму Микільського іконостаса, серед іншого, намагається пояснити загадкову аббревіатуру на гербі. Процитуємо цей фрагмент: *«Другий ангел правою рукою спирається на герб з ініціалами: С.Б.М.К. Ймовірно, це – ініціали майстра, на киталт Созонта Балики, міщанина київського»*. У подальшому, запропоноване М. Петровим для прикладу дотепне розшифрування аббревіатури поширюється як факт. Як такий його згадує К. Широцький та більшість наступних авторів. Принагідно зазначимо, що Созонт Балика дійсно існував. Його ім'я зустрічається в сказанні «Про церкву соборну муровану, іже є в Києві на Подолі, як поправлена на старому фундаменті». Созонт Балика там називається сином вїйта Діонісія Балики, бурмистром, який у 1613 р. долучився до відбудови церкви Успіння Богородиці (Пирогощі). Тож, оскільки Созонт Балика ніяким чином не може вважатися причетним до спорудження іконостаса Микільського собору, ім'я власника гербу і далі слід вважати нез'ясованим.

Іл.7. Ангел з хартією з іконостаса
Микільського собору

Іл.8. Ангел з гербом з іконостаса
Микільського собору

На явний фотоматеріал дає можливість майже повністю реконструювати архітектоніку центрального іконостаса, а також досить ретельно розглянути характер різьблення центральної частини намісного ярусу, царських воріт та окремі частини горішніх ярусів.

Загальне композиційне вирішення Микільського іконостаса характерне для раннього бароко – тектонічне наростання мас до центру і вгору в ньому вже цілком очевидне. В бокових крилах воно забезпечується ступінчатими підйомами усіх ярусів, а в центральній частині створюється активним підкресленням середньої осі за рахунок значного збільшення розмірів розташованих тут ікон, додатково акцентованих півциркульними вигинами їх широких орнаментованих завершень, форми яких рефренами повторюються в дугах карнизів над картушами верхнього ярусу. Водночас порівнюючи цей іконостас із створеним на межі XVII–XVIII ст. іконостасом Георгіївського собору Видубицького монастиря в Києві, який своїми формами нагадує ошатну тріумфальну арку, відчуваємо певний зв'язок композиції Микільського іконостаса і з архаїчною традицією тяблової побудови, в якій ритм горизонтальних членувань домінує над вертикалями. Це підтверджує належність Микільського іконостаса до 60-х років XVII ст., а не до кінця XVII ст., коли було зведено собор.

Система декоративного різьблення у Микільському іконостасі цілком барокова – рослинний орнамент заповнює усі не зайняті іконами ділянки його фасадної площини, вкриває навіть лутки іконних ніш та бази колон. Та знову ж таки, коли порівнювати його з оздобленням іконостасів початку XVIII ст., відчуваємо тут очевидну стриманість. Особливо показові гранчасті колони, що розмежовують ікони намісного та апостольського ярусів. Вони виглядають так, ніби складені з видовжених платівок прикрашених низьким прорізним рельєфом тонких галузок, що в порівнянні з буянням виноградної лози та гірляндами квітів на колонах іконостасів пізнішого часу має вигляд мало не аскетичний.

Нажаль про живопис ікон, дивлячись на світлини, нічого певного сказати не можна. Відзначимо лиш те, що силуети окремих постатей апостольського ярусу з їх примхливими зволами драпувань відповідають стилю доби бароко. Тому обмежимося лише описом іконографії, яка склалася на початок XX ст., яку вдається реконструювати за світлинами.

Головний іконостас Микільського мав сім ярусів зображень, це були цокольний, намісний, празниковий ярус, ярус, що складався із зображень Отців і Вчителів Церкви та образів святих, який в подальшому будемо називати ярус святих, а також апостольський, страшний і пророчий.

Іконографія цокольного ряду цілком невідома, з намісного ярусу на світлинах зафіксовані лише ікони Богоматері з немовлям та Христа, обабіч царських врат, прикриті срібними шатами. На царських вратах містилося шість овальних медальйонів, в середній парі були постаті Діви Марії (ліва стулка) та архангела Гавриїла (права стулка), в інших – євангелісти. Празниковий ярус складався з дванадцяти круглих ікон. Серед них за світлинами визначаються сюжети, які йдуть починаючи з п'ятої зліва ікони в наступному порядку: „Стрітєння”, „Благовіщення”, „Воскрєсіння”, „Вознесіння”, „Зішестя Св. Духу” (сюжетів перших чотирьох ікон в лівому крилі та трьох останніх у правому – не видно).

Над ярусом празників містився реєстр святих, в якому вони представлені поясними зображеннями на невеликих видовжених іконах із скошеними верхніми кутами. Таких ікон в ярусі дванадцять, на кожній з них було зображено одного святих. Імена деяких із них відчитуються на світлинах: Свт. Кирило Олександрійський, Свт. Афанасій, Митрополит Петро, Свт. Алексій (?), Свт. Іона, Свт. Амвросій.

Вище чину святих розташовувався головний ярус з Деїсусом в центрі та постатями дванадцяти апостолів. В центральній іконі цього ярусу було представлено Спаса на престолі з чотирма ангелами навкруги престолу. Постаті предстоячих Богородиці та Іоанна Предтечі були розміщені поряд на окремих дошках значно меншого розміру. Далі з обох боків йшли зображення дванадцяти апостолів, по одній постаті на

іконі. Усі ікони цього ярусу мали півциркульні завершення. В лівому крилі можна прочитати імена апостолів: Варфоломій (другий з лівого краю), Петро (шостий з лівого краю); у правому крилі після Деїсусу: Павло, Іоанн, Іаков, Симон, Філіп.

Над апостольським ярусом містився реєстр з дванадцяти круглих ікон із страсними сюжетами. Ікони цього ярусу не мали написів з назвами сюжетів, але за світлинами ідентифікується кілька ікон в правому крилі: „Зняття з хреста”, перша від центру, далі „Бичування”, за нею „Коронування терновим вінцем”.

Горішній ярус іконостаса – чин пророків. В центрі, на іконі великого розміру з півциркульним завершенням знаходилася Богородиця на престолі, обабіч неї на окремих іконах дві постаті (ймовірно, святих Йоакима і Анни), а далі – пророки, представлені півпостатями по два на одній іконі, над їх головами були облямування у вигляді подвійних арок. Жодного з пророків за збереженими світлинами ідентифікувати не вдається.

Над аркою центральної богородичної ікони ярусу пророків в Микільському іконостасі розташовувалася невеличка іконка з трилопатеvim завершенням, облямована разом з іконою Богородиці одним великим картушем. Зображення в ній проглядається дуже погано, але за силуетом можна припустити, що це погруддя Бога-Отця у хмарах.

Іконостас Микільського собору завершувався традиційним для свого часу розп'яттям з постатями предстоячих, вирізаних по контурам, як це зазвичай робилося в іконостасах починаючи з другої половини XVII ст. Іконографічною особливістю завершуючої групи розп'яття в даному разі є те, що окрім постатей Богородиці та апостола Іоанна, які є необхідними персонажами цієї композиції (за винятком випадків, коли зображається лише одне розп'яття), тут було представлено ще чотири предстоячих постатей, закріплених над карнизами завершуючих картуші ікон пророчого ярусу. З правого боку від розп'яття були вміщені постаті сотника Лонгіна та Йосипа Арімафейського, який зображений з плащаницею в руках. Ліворуч – постать однієї з мироносиць та Никодима. Ще дві постаті ангелів, які згадувалися вище, стояли окремо, на спеціальних стовпчиках: в правому крилі ангел з сувоєм, в лівому – ангел з гербом.

Що до іконостасів на хорах Микільського собору, то обидва іконостаси мали асиметричну будову: в кожному з них головна вісь, на якій знаходилися царські врата, була зміщена до зовнішньої стіни приділу, що, очевидно, було зумовлене конфігурацією вівтарних приміщень на хорах. За такої асиметричної композиції іконостаси організовано за принципом відзеркалення: північний іконостас був дзеркальним відображенням до південного іконостаса. Обидва іконостаси складаються з цокольного, намісного, празникового, апостольського та пророчого ярусів ікон. За традицією, іконостаси мали

увінчуватися розп'яттям, але на час фотофіксації в південному іконостасі верхівка вже була демонтована, а в північному на місті розп'яття стояв невеликий хрестик, вочевидь пізнього походження. Вірогідно розп'яття в обох іконостасах не мали предстоячих, оскільки для їх постатей на жодному з них не бачимо належних основ.

В іконостасі північного приділу між царськими воротами та північною стіною в намісному ярусі розташовувалася ікона Богородиці, зображеної на повний зріст, за якою знаходилися дияконські двері, що безпосередньо примикали до стіни. На них містилася ікона із зображенням постатей двох невідомих святих. На південь від царських воріт розташовувалася ікона Христа, також на повний зріст, за нею, на дияконських дверях, архангел Михаїла, далі ікона преподобних Антонія та Феодосія, за якою розташовувалася ще одна ікона з невідомим сюжетом. Ярус празників складався з шести ікон (дві ікони в лівому крилі, чотири – в правому) та ікони Тайної вечері над царськими вратами. Під нею, над царськими вратами у квадрифоліїв – образ Нерукотворного Спаса. В центрі апостольського ярусу знаходився Деїсус із зображенням Спаса на престолі, Богородиці та Іоанна Предтечі. З північної сторони Деїсусу фланкувала ікона із шістьма посталями апостолів, а з південного боку дві ікони, на кожній з яких було по три апостоли. В пророчому ярусі центральною іконою була традиційна Богоматір Втілення. Три ікони пророків містили по три погрудні зображення.

Іконостас південного приділу дзеркально повторював розміщення ікон іконостаса північного приділу. Деїсусна композиція тут була зміщена до південної стіни, між нею і стіною розташовувалася ікона із зображенням шести апостолів, а з протилежного боку було дві ікони, на яких містилося по три апостоли. Трифігурний Деїсус у цьому іконостасі було доповнено зображеннями серафимів за престолом. В центральній іконі пророчого ярусу тут добре видно Богородицю Втілення. На світлинах видно атрибути деяких пророків, які дають підстави думати, що їх підбір в обох іконостасах не був однаковим. У прямику ярусі можна визначити кілька сюжетів. Від ікони Тайної вечері праворуч стояла ікона Хрещення, ліворуч – Благовіщення, а за нею – Воскресіння. Серед ікон намісного ярусу можна ідентифікувати лише образи Богоматері і Христа, та архангела Гавриїла на дияконських дверях, за іконою Богоматері.

Декоративне різьблення, в якому переважає акантове листя, в обох іконостасах подібне за малюнком і виконане в одному стилі. Воно цілком барокове, хоча і не відзначається надмірною пишнотою.

Бібліографія

1. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ: НДІТІАМ, 2002. 592 с.
2. Давыдов Б. Никольский Военный собор в Киеве. Киев: Тип. штаба Киевского военного округа. Б/г. 8 с.
3. Лукомский Г. К. Киев. Церковная архитектура XI–XIX века. Византийское зодчество. Украинское барокко: Репринтное воспроизведение издания 1923 г. Киев: Техника, 1999. 192 с.
4. Петров Н. И. Южно-русские иконы. *Искусство в Южной России. Живопись, графика, художественная печать* / ред.-изд. В.С. Кульженко. Киев, 1913. № 11-12. С. 459–509.
5. Собор вместо собора (К истории киевских соборов). Киевская старина. 1882. Т. 2. С. 414-417.
6. Шамурина З. Киев; Репринтне відтворення видання 1912. Київ: ПВП “Задруга”, 2006. 85 с.
7. Шероцкий К. В. Киев. Путеводитель: репринтне відтворення видання 1918. Київ: Книга Роду, 2008. 400 с.